

ЮВІЛЕЇ

В'ячеслав Ринсевич

●

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Олександр Матвійович Лазаревський (1834-1902) належить до тих істориків, ім'я яких неможливо не знати при вивченні історії Лівобережної України часів Гетьманщини. Його внесок у висвітлення української історії складається з багатьох історичних праць та джерелознавчих публікацій. Останні були тісно пов'язані з його активними пошуками нових джерел української історії, які він намагався не тільки оприлюднити (що завжди було важко зробити через відсутність коштів), а й зберегти для наступних поколінь. Власне, й самі історичні твори Лазаревського, що були так насичені фактами, взятими з неопублікованих часто унікальних документів, стали безцінним джерелом, після того, як багато з них в пізніші часи загинуло. Стосовно збереження істориком джерел з минулого України, треба відзначити велику цінність його документальної колекції, яку він збирав протягом усього життя.

Історик ніколи не легковажив джерельними свідченнями, і якщо йому траплялися джерела, які вказували на помилковість його попередніх поглядів, він готовий був повідомити про ці документи, визнаючи, що за браком інформації раніше помилявся.¹ У його працях поверталася забута епоха - фігурувала велика маса людей з різних суспільних верств, відновлювалася історія суспільних інститутів та регіонів.

Сплеск уваги до життя та праці історика спостерігався у зв'язку з двадцятип'ятиріччям від дня його смерті. Тоді пам'яті Лазаревського були присвячені два збірники (науковий двомісячник українознавства історичної секції ВУАН "Україна", кн. 4, 1927 та "Український археографічний збірник", т. 2, 1927), де містилися публікації про нього М. Василенка, М. Грившевського, І. Житецького, К. Лазаревської (дочки історика), П. Федоренка та інших. У збірниках також знаходилося листування родини Лазаревських, самого Олександра Матвійовича з рідними та знайомими, його ж нариси родинного змісту, спогади батька Матвія Ілліча та бібліографія робіт вченого. Вагу цим збірникам надає й те, що дехто з науковців, які працювали над ними, знали Лазаревського особисто і доповнили їх своїми свідченнями. Вони ж висловлювали надії, що мемуаристика про історика ще набуде розвитку, проте

цього не сталося, надто після розгрому української історичної школи в 30-х роках. З'явилося лише декілька робіт, в яких автори вивчали історичні погляди Лазаревського (М. Ткаченка, М. Марченка і Л. Полухіна, В. Сарбея), проте загалом дослідження його творчості було призупинено.

Лазаревський народився 8 червня (тут і далі дати подано за старим стилем -Авт.) 1834 р. у селі Гирявці Конотопського повіту Чернігівської губернії. Освіту майбутній історик отримав у Петербурзі, закінчивши там гімназію, у серпні 1854 р. став студентом Петербурзького університету. Вже в роки навчання його увага зосереджується насамперед на історії України, а головне на пошуках джерел, які відтворювали цю історію. Ще 1853 р. йому вдалося опублікувати в “Черниговских губернских ведомостях” “Указатель источников для изучения Малороссийского края”. Позитивні відгуки заохотили Лазаревського до подальшої роботи у цьому напрямку. У передмові від 18 грудня 1857 р. до нового, вже доповненого, петербурзького видання показника, в якому він довів перелік джерел до 554, молодий автор згадував про попереднє: “... несмотря на многие его недостатки, о нем отозвались достаточно благосклонно, для того чтобы заставить меня заняться составлением указателя по возможности полного”.² З листування Лазаревського з батьком у січні-березні 1856 р. відомо, що вже в той час його дуже цікавили архівні матеріали, необхідність введення яких в науковий обіг він цілком усвідомлював. Лазаревський просив батька довідатися про можливості ознайомлення з архівом Ханенків. Щоправда, спроби Лазаревського старшого у цьому напрямку, здається, ні до чого не привели.³ Можна припустити, що саме Лазаревський наштовхнув Йосипа Бодяньського, одного з кращих тоді знавців української старовини (якому він присвятив друге видання свого “Указателя источников...”), на думку опублікувати 1858 р. у Москві діаріуш старшого канцеляриста Військової канцелярії Миколи Ханенка за 1722 р. Такий тип джерел завжди викликав особливе зацікавлення історика, адже, формуючи колекцію, він придбав для неї журнали справочинства Військової канцелярії (оригінали за 1727-1731 та 1750 рр.),⁴ працював над щоденником того ж М. Ханенка та Я. Марковича. У петербурзькі роки Лазаревський ближче познайомився з любителем старовини графом О. Уваровим і дістав можливість ознайомитися з його архівом, в якому зберігалися й українські матеріали. Щодо розшуку документів українського походження в Уваровському архіві писав до нього батько 23 лютого 1856 р.⁵

Закінчивши в 1858 р. університет, історик деякий час працює у графа Уварова в Москві, а згодом - у Петербурзькій Археографічній комісії. Після оголошення маніфесту про скасування кріпацтва він вирішує повернутися в Україну з наміром особисто взяти участь у проведенні реформи 1861 р. Здається, Лазаревський не був повністю впевнений, що його петербурзькі рекомендації допоможуть отримати від чернігівського губернатора Голіцина потрібну посаду. У червні 1861 р. він прибув до Чернігова, але коли губернатор поцікавився його документами, виявилось, що вони все ще знаходяться в Археографічній комісії.⁶ Це викликало невелику затримку з працевлаштуванням його на посаду члена від уряду, що був, як показала практика проведення реформи, своєрідним помічником мирового судді. Саме після переїзду до Чернігова перед Лазаревським відкрилися широкі можливості для опрацювання джерел, які раніше ніколи не публікувалися і розроблялися інколи лише окремими ентузіастами. На початку 1860-х років тут при Чернігівському Губернському правлінні зберігалися архіви Гетьманської канцелярії, Малоросійської Колегії та правління Чернігівського і Новгород-Сіверського

намісництв. У місті також знаходилися архіви Чернігівської Казенної палати та Чернігівського дворянського депутатського зібрання. Архів Гетьманської канцелярії, знищений 1708 р. в Батурині, 1748 р. удруге зазнавши втрат від пожежі в Глухові, зрештою після ліквідації II Малоросійської Колегії опинився разом з архівом останньої в Чернігові. Зацікавившись архівом Гетьманської канцелярії, історик виявив, що протягом тривалого зберігання з нього неодноразово вилучали численні папери. Незадоволення Лазаревського з цього приводу простежується навіть через чверть століття, у передмові до першого тому “Описания Старой Малороссии”, в якій, згадавши про роботу в Чернігові на початку століття Д. Бантиш-Каменського та про передачу архівних матеріалів у 1830-х роках Петербурзькій Археографічній комісії, він зосередив критику на відвідинах архіву в 1840-х роках Д. Грембецьким і М. Маркевичем. Перший забирав з архіву цілі в’язки справ, зрештою від нього вони потрапили до М. Судієнка (той передав частину з них до Київського Центрального архіву), другий в свою чергу “весьма значительную часть архива взял... и затем оставил у себя”. Ці документи близько 1860 р. пропонувалися на продаж у Петербурзі за 5000 крб. (з того, що Лазаревський повідомляє, що їх пропонували і графу Уварову, колишньому роботодавцю історика, імовірно, що від нього він про це і довідався), згодом папери були придбані І. Лукашевичем, після смерті якого опинилися в Московському Рум’янцевському музеї.⁷ Попередники, які працювали в Чернігові, чомусь так і не зробили ніяких спроб, щоб поліпшити умови зберігання давнього архіву. На той час, коли з ним ознайомився Лазаревський, багато документів було знищено внаслідок недбалства. У часи Маркевича архівні матеріали зберігалися у двох місцях - у вежі собору та в кам’яному будинку “на валу”, в яких значна частина паперів загинула від вологості. Вчений виявив їх на початку 1860-х років, і вже тоді безцінні документи були купою напівзгнилих зв’язок, що розсипалися від першої спроби їх перегорнути - це був архів Малоросійської Колегії. У 1862 р. у приватному будинку Решко Лазаревський виявив архів Гетьманської канцелярії, який також гинув (у будинку були незасклені вікна і зимою папери засипало снігом).⁸ Завдяки істориком, для архівних матеріалів, що номінально вважалися частиною архіву Губернського правління, виділили приміщення і створили задовільні умови зберігання.

З перших часів свого перебування у місті Лазаревський шукав видання, з яким він міг би співпрацювати, займаючись історією. У 1862 р. він намагався знайти порозуміння з “Чернігівським листком” - українознавчим виданням, схожим на “Основи”, що публікувалися в Петербурзі. Історик пропонував “Чернігівському листку” допомогу грошима і працею, але цьому на перешкоді, здається, стало небажання відомого літератора Л. Глібова включити Лазаревського до числа співробітників видання.¹ Зрештою у 1863 р. влада зробила неможливим випуск “Чернігівського листка”, як дещо раніше це ж сталося з “Основами”. Виданням, де Лазаревський почав публікуватися в Чернігові, стали “Черниговские Губернские ведомости”.

1865 р. вчений знайшов в архіві Чернігівської Казенної Палати частину забутого на той час Генерального опису Малоросії, складеного 1765-1769 рр. за ініціативою президента II Малоросійської Колегії П. О. Рум’янцева-Задунайського, від якого опис отримав назву. Опис був здійснений відповідно до існуючого тоді полкового територіального поділу. Лазаревський одразу зрозумів його цінність, і як новий голова Чернігівського Статистичного Комітету ініціював перевезення 148 в’язок, що складала описи Чернігівського, Ніжинського, Стародубського та частково Київського, Прилуцького і

Лубенського полків, до бібліотеки Комітету. У серпні 1866 р. вони знаходилися вже тут, оправлені завдяки активності голови в міцні палітурки, за його ж пропозицією Комітетом було вирішено почати друкування «Обозрения Рум'янцевской описи».¹ У 1866-1867 рр. Лазаревський підготував до друку два випуски Рум'янцевського опису, що містили Чернігівський, Київський та Ніжинський полки. В останньому, як він зазначав, не збереглися описи Глухівської, Воронежської та Ямпільської сотень.¹¹ (Пізніше випуски цього опису здійснював інший член ЧСК М. Константинович). Готуючи це видання, історик також використовував й інші джерела, в тих випадках, коли цього, на його думку, потребував текст (це матеріали Малоросійської Колегії, архів Чернігівської Казенної Палати та документи М. Ф. Шрамченка). У 1866 р. Лазаревський також опублікував одну із своїх найвідоміших робіт «Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783)». Як джерела праці були вказані вже, мабуть, непогано ним опрацьовані архіви Губернського правління та Казенної Палати. Можливо, їх справді вистачило б для цієї роботи, але він ними не обмежився, значно розширивши джерельну базу, використавши архіви Стародубського Повітового суду, Г. О. Милорадовича, рукопис Як. Марковича, який йому свого часу надав О. М. Маркович та багато інших документів XVII-XVIII ст. з власної колекції. Коли Лазаревський розпочав збирати давні акти - точно невідомо, можна лише зазначити, що ще 17 листопада 1853 р. батько відправив родинні папери саме йому, дев'ятнадцятирічному наймолодшому сину, надавши перевагу перед старшими синами. Він писав: «Вверяя тебе... посылаемые древние акты фамилий Лощинских, Торанских, Лазаревских и другие старые бумаги - убеждаю тебя зберечь их как фамильную древность».¹² Природно, що деякі матеріали потрапили до складу колекції вченого в Чернігові. Ще П. Федоренко відзначав, що знайдені Лазаревським протягом 1865-1868 рр. в архівах Чернігівського Губернського правління книги «Генерального следствия о маетностях» Київського і Гадяцького полків та «Описание Черниговского наместничества» Л. Р. Пашенка поповнили це зібрання. У деяких випадках Лазаревський вибірково вказував на документи, що походили з його колекції (але рідко коли зазначав, як вони туди потрапили). У роботі «Малороссийские посполитые крестьяне...» згадані ним колекційні акти свідчать, що вже в 1860-х роках його зібрання включало багато різного змісту документів, які переважно становили залишки родових архівів різних ліній козацької старшини. Ці папери, що потрапили до Лазаревського з одного боку, а з іншого - матеріали архіву дворянського депутатського зібрання, спонукали його надрукувати в 1868 р. в «Записках Чернигов. Губерн. Стат. Комитета» «Очерк старейших дворянских родов Черниговской губернии», адже багато з цих родів походили, власне, з козацької старшини. Проте, як зазначають критики, це був не дуже вдалий нарис, оскільки тоді Лазаревському для подібної роботи ще не вистачало матеріалу. У цей же час він зацікавився історією сіл Конотопщини, правильніше, мабуть, лише тих з них, що були йому близькі, насамперед, як місця, пов'язані з походженням його родини та з подібних причин. Результатом стала робота «Села Конотопского уезда. Опыт истории южнорусских сел» (Чернігів, 1869 р.), присвячена п'яти селам - Підлипному, Семенівці, Корибутову, Курилівці та Гиравці. Мабуть, для історичних досліджень вченого краще було б, якби він й надалі залишився працювати в Чернігові, але, змінивши тут кілька посад, в листопаді 1868 р. Лазаревський прийняв рішення обрати роботу, пов'язану з судовою діяльністю - він стає членом Полтавського Окружного суду.¹⁴ Наприкінці грудня він отримав тимчасове призначення в Кременчук,¹⁵ і, виїхавши туди в січні, повернувся в Полтаву лише в квітні

1869 р.¹⁶ Тут історик зблизився з колегою за своїм новим фахом, товаришем прокурора, пізніше адвокатом П. Г. Васьковим, який допомагав йому виписками та довідками з полтавських архівів. З архівів Окружного суду та Казенної Палати Лазаревському доставляли в'язки старих паперів, які він опрацьовував. Коли ж пожежа 1878 року знищила більшість документів Казенної Палати (в тому числі й полтавську частину Рум'янцевського опису) залишилися лише його виписки.¹⁷ Пошуки в полтавських архівах були відбиті в праці “Архивные отрывки для истории Полтавской епархии” (яку проте вдалося видати лише 1887 р.). Лазаревський, зокрема, включив до неї літопис Густинського монастиря, акти Густинського та Мгарського Лубенського монастирів (що, імовірно, були знайдені у Полтавській Казенній Палаті) та документи з Рум'янцевського опису (Лубенського і Прилуцького полків).

1872 р. Лазаревський залишив службу в Полтаві і покинув місто. Про період полтавського життя він згадував у щоденнику, коли знову прийїжджав сюди наприкінці травня 1896 р.: “Ездил в Полтаву, не был в ней с 1872 г. ... ходил в окружной суд и пользуясь разрешением Боголюбова осматривал архив старых-дел ... которым когда-то занимался”.¹⁸ У ньому він, між іншим, записав, що придбав частини щоденника, який вів з 1830-х рр. полтавський вчитель С. П. Стеблін-Коморський (батько якого товаришував з І. Котляревським), де містилися записи про останні дні відомого письменника. Щоденник зайняв своє місце в колекції.

Після недовгого періоду роботи в рідних місцях, на Конотопщині, з весни 1874 р. Лазаревський працевлаштувався членом Ніжинського Окружного суду. У Ніжині він ознайомився з архівом міської думи, і згодом використав документи, що колись належали ніжинському магістрату та полковій канцелярії універсали і листи гетьманів Брюховецького, Мазепи, Скоропадського, Апостола), в роботі серії “Описание Старой Малороссии”, присвяченій опису Ніжинського полку. На них у той час звернув увагу преосв. Філарет Гумілевський, який склав перелік універсалів, грамот та інших актів за 1650-1777 рр., що зберігалися у Ніжинській міській думі (загальним числом у 70 документів), і включив до своєї праці.¹⁹ Завдяки йому відомо, що ці документи знаходилися в архіві думи. У цей час, спираючись більше на матеріал, зібраний у попередні роки, ніж на нові знахідки, Лазаревський опублікував ряд історичних нарисів в “Русском архиве” (можливо, не знаходячи нагоди видати їх в Україні). Складається враження, що в ці роки історик дещо відійшов від активного пошуку нових джерел. Певне знеохочення у Лазаревського спостерігається щодо неодноразових прохань з 1877 р. М. Костомарова, що почав писати монографію про Мазепу, допомогти відомостями у роботі над нею. З їх листування видно, що відчутної допомоги Лазаревський так і не зміг надати,²⁰ можливо, саме тому, що не було у нього тоді колишнього доступу до архівних сховищ, де могла знаходитися така інформація. У 1879 р. історик недовго працював товаришем голови Курського Окружного суду, проте наступного року він повертається до України, зайнявши таку саму посаду у Києві, щоб остаточно залишитися тут жити і працювати. Окрім широких можливостей для роботи в київських архівах, Лазаревський отримав сприятливі умови для публікації історичних праць у журналі “Киевская старина”, одним з ініціаторів заснування якого він був (журнал друкувався з 1882 р.). З перших номерів журналу історик започаткував серію “Люди Старой Малороссии”, що представляла скоректований цикл нарисів “Очерки малороссийских фамилий”, який він публікував в “Русском архиве” в 1875-1876 рр. Серія, що виходила протягом семи років (1882

1888) стосувалася історії старшинських родів, в кожній її статті, невеликій за обсягом, було примітним змалювання одного або кількох найяскравіших представників певного роду. Лазаревський приділяв більше уваги насамперед тим з них, котрі завдяки своїм здібностям стали, власне, засновниками родів, забезпечивши нащадкам привілейоване суспільне та економічне становище. У цих роботах фігурували Лизогуби, Милорадовичі, Міклашевські, Свічки, Марковичі, Голуби, Крижанівські, Томари, Кулябки, Ломиковські, Афендики, Левенці, Лісницькі, Борозни, Раковичі, Оболонські, Мануйловичі, Жураковські, Трощинські та Носенки-Білецькі.²¹

Ще на початку 1880-х років Лазаревський вирішив паралельно з нарисами та деякими іншими дрібними статтями опрацювати нову для себе форму подачі матеріалів - у вигляді великої джерельної збірки, яка давала б на фоні документів фамільного архіву більш-менш цілісне уявлення про минуле України, яким воно було у побуті, у відносинах соціально-економічних або політичних. Поштовхом до цієї роботи стала ініціатива власника одного з таких архівів, що зберігався в с. Сулимівці, О. О. Войцеховича. У 1882 р. в "Киевской старине" кн. II Лазаревський опублікував "Сулимівський архів" з актів, що Войцехович передав історикю. Завдяки фінансовій підтримці Войцеховича у 1884 р. в Києві було здійснене й окреме видання підібраних до збірки документів. У передмові до публікації Лазаревський акцентував увагу на значенні фамільних архівів для відображення побутової історії (хоч події і явища, які вони відтворюють, мають значно ширший зміст) і приходив до висновку, що більшість з них на той час вже загинула. Останнє твердження ґрунтувалося не лише на втратах архівів від пожеж та поганих умов зберігання, особливе занепокоєння у нього викликала поява, як він вважав, з 1860-х років значної кількості "любителів", що почали скуповувати залишки родових архівів. Лазаревський й сам здійснював подібні пошуки. Торкнувшись знаходження у своїй колекції залишків архіву сина генерального обозного Петра Забіли Івана (як до нього потрапили ці вже розібрані документи, він не повідомляв) та згадуючи про родові папери Борозен та Дуніних-Борковських, що були бачені ним у "любителів", про виявлений ним випадок продажу 1882 р. у книжковій лавці в Стародубі документів Міклашевських історик констатував, що це були рештки давніх багатих архівів. З небагатьох фамільних архівів, що збереглися, Лазаревський назвав лише архіви Сосницьких-Марковичів, Г. П. Галагана, П. О. Марковича, Г. О. Милорадовича та О. І. Ханенка. Зрештою, його висновок був безжальним: "Почти достоверно можно сказать, что фамильные архивы старейших малороссийских фамилий... или не существуют уже вовсе, или где-нибудь тлеют не знаемые и теми, у кого находятся". Відповідно публікація з Сулимівського архіву, одного з небагатьох, що вціліли, набувала додаткового значення. Початок праці вчений відвів розвідці про Сулим та походження архіву. Сулимівський архів дав збірну назву чотирьом архівам - Сулим, Скоруп, Єсимонтовських та Войцеховичів - і спочатку належав одній з ліній Сулим - молодшому сину генерального хорунжого І. Сулими (помер 1721 р.) переяславському полковнику С. Судимі. Архіви Скоруп та Єсимонтовських були приєднані до Сулимівського після одруження сина С.Сулими Якіма з дочкою стародубського обозного П. Скорупи, що в свою чергу успадкував Єсимонтовський архів від бездітної сестри Марини, чоловік якої був Єсимонтовським. Зрештою, архів Войцеховичів був приєднаний до Сулимівського після одруження дочки Якіма Сулими з І. Войцеховичем. Папери Скоруп, як відзначав Лазаревський, склали майже половину Сулимівського

архіву, а архів Войцеховичів виявився найбіднішим за кількістю документів та їх змістом, проте опублікованими, мабуть, за бажанням О. Войцеховича, були документи Сулим, Скоруп і Войцеховичів. Відповідно праця складалася з трьох частин - документів Сулим (1628-1817), Скоруп (1702-1776) та Войцеховичів (1657-1818). Деякі акти Лазаревський взяв з надрукованих джерел (наприклад, із Збірника документів Несвізького архіву. Вільно, 1870, т. 7), які, на його думку, були необхідні для ціліснішої подачі матеріалу, в той же час, хоч велика кількість документів архіву була опублікована, багато цікавих актів залишилися неоприлюдненими, незважаючи на те, що історик й здійснив кваліфікований відбір архівних паперів. Проте ці документи залишилися Лазаревському, що дало йому змогу користуватися ними при написанні історичних праць.

Після публікації Сулимівського архіву, Лазаревський приступив до видання цікавої пам'ятки української старовини - щоденника старшого канцеляриста Генеральної канцелярії М. Ханенка, що був надрукований у "Киевской старине" в 1884-1886 рр. У виданні виявив зацікавлення О. І. Ханенко, який обіцяв вченому надати листи автора щоденника для публікації їх в додатках. (У грудні 1884 р. Лазаревський звертався до Г. О. Милорадовича у Чернігів з проханням посприяти у відправленні цих листів у Київ).²²

У цей же час історик приступив до створення нового циклу робіт, в якому нарешті можна було б максимально використати матеріал з історії Гетьманщини.

Як відомо, за часів гетьмана Б. Хмельницького в Україні склався полковий адміністративно-територіальний устрій. На Лівобережжі, зрештою, життєздатними виявилися десять полків, які довгий час складали Лівобережну Гетьманщину. Самобутній устрій цих українських земель був ліквідований Росією лише наприкінці XVIII ст. За задумом Лазаревського, кожному з таких полків треба було присвятити окрему роботу. Крім назви самого полку, він обачливо супроводив їх підзаголовком - "Матеріали до історії заселення, землеволодіння та управління". Така зручна назва давала можливість включити усю інформацію про певну територію за великий хронологічний відрізок часу (якою володів історик) і до того ж не надто заглиблюватися в аналіз історичних подій та процесів. Адже за обсягом використаного матеріалу кожна з таких праць мала стати своєрідною історико-територіальною енциклопедією Гадацького, Київського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького, Чернігів та Стародубського полків. Першим томом повинен був стати опис Чернігівського полку. 8 червня 1883 р. Лазаревський писав Милорадовичу, що займається описом Чернігівського полку, скаржився на щільність його заселення, що не дає йому можливості розібратися з походженням деяких невеликих поселень та просив повідомити історичні свідчення про поселення Любецької та інших сотень, акцентуючи: "Особенно меня интересуют сведения о поселениях по Снови, это древнейшие поселения в той местности. Нет ли у вас о Старых Боровичах... всякий акт, особенно первой половины XVII века для меня будет драгоценен".²³ Проте з невідомих причин, можливо, труднощі з пошуками необхідного матеріалу виявилися більшими, ніж очікувалося, Лазаревський вирішив змінити тему. Першим томом серії "Описание Старой Малороссии" став опис Стародубського полку, закінчений 1888 р. Джерелами роботи стали: архіви, якими він колись користувався в Чернігові, - Гетьманської канцелярії та Малоросійської Колегії; книги Генерального слідства 1729-1730

рр. Стародубського, Чернігівського, Ніжинського, Переяславського, Прилуцького, Київського і Гадяцького полків - перші три знаходилися у бібліотеці колегії П. Галана, дві другі - в Московському Рум'янцевському музеї (і ті, й інші потрапили туди з архіву М. Марковича). Дві останні походили з архіву самого Лазаревського; книги Генерального слідства початкової редакції Стародубського полку та книги Генерального слідства Чернігівського полку в редакції полкової старшини (без документів, теж з архіву Лазаревського); надрукований за матеріалами Рум'янцевського опису огляд Стародубського полку; ревізья книга Стародубського полку 1723 р. (що потрапила до Київ. Центрального архіву давніх актів, за версією Лазаревського, через М. Судієнка з Чернігів, арх.); "Описание Новгород-Северского наместничества" 1779-1781 рр. (знайдене В. П. Горленком в Яготинському архіві); поземельні акти монастирів з архіву Чернігівської Казенної палати; "Отдаточные книги пожалованные графу П. А. Румянцеву волостей Топальской и Чолховской" - поземельні документи на маєтності, що зберігалися в Топалі у М. П. Долгорукої (ними історик скористався при посередництві О. С. Лашкевича). Крім того, в роботі над працею, як зазначав Лазаревський, він опрацював залишки сімейних архівів Міклашевських, Скоруп, Ссимонтовських, Борозен, Велинських, Покорських, Губчиців і т. п. (які йому разом з Сулимівським архівом передав О. О. Войцехович) та іншими паперами, отриманими від О. С. Лашкевича та І. О. Скаржинського. Дещо (справи про роди Губчиців, Юркевичів) було взято з арх. Чернігівського дворянського депутатського зібрання. Рештки архіву І. Б. Борозни Лазаревському пощастило придбати в процесі друкування книги. Його власник помер ще 1859 р., після чого архів був розпроданий його небожем. (З тих документів, що потрапили до історика, був використаний опис маєтностей Йосипа Борозни 1638 р.). Про архів І. Б. Борозни Лазаревському, очевидно, повідомив його товариш і співробітник по "Киевской старине", її редактор О. С. Лашкевич. (З щоденника Лазаревського відомо, що дружина Лашкевича успадкувала від М. П. Борозни бібліотеку І. Борозни. Після смерті чоловіка у листопаді 1889 р. у числі іншого вона змушена була продати й бібліотеку (так історик називав зібрання не лише книг, а й документів; ймовірно, що тоді Лазаревський придбав деякі папери Лашкевича, що знаходяться у його колекції). Лашкевич за життя допомагав Лазаревському - давав користуватися своїми фамільними паперами, через нього ж той ознайомився і з документами сімейного архіву Велинських.

Після публікації першого тому "Описания Старой Малороссии" Лазаревський здійснив цілий ряд джерельних публікацій. У 1889 р. в "Киевской старине" з'явилася праця "Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682-1775)". Цим джерелом Лазаревський завдячував В. П. Горленкові, що знайшов в Яготинському архіві М. В. Репніна залишки літопису Мгарського монастиря (зошит на 16 аркушах, списаний почерком кінця XVIII ст.). Ймовірно, Горленко передав його істориком ще разом з описом Новгород-Сіверського намісництва. Лазаревський належно оцінив джерельну вартість літопису, оскільки знав про брак подібних джерел через відсутність в монастирях архівів, ліквідованих після проведення на Лівобережжі наприкінці XVIII ст. секуляризації монастирських земель. Він, щоправда, вказував, що можливо, їх ще можна розшукати - ті з них, що стосувалися полтавських монастирів, могли, на його думку, знаходитися в архіві Полтавської Казенної палати. Ця праця, очевидно, спонукала Лазаревського видати список Чернігівського літопису, вперше опублікованого в 1856 р. М. Білозерським. У зібранні історика на той час зберігалася копія літопису, зроблена в Петербурзі, невдовзі після

видання Білозерського, зі списку, що належав Персидському. Рукопис Персидського був списаний почерком кінця XVII - початку XVIII ст., а в його палітурці знаходилися документи тих часів (листи літописця Боболінського до гетьмана Мазепи та чернігівського архієпископа І. Максимовича до митрополита Іосифа від 16 липня 1698 р., уривки книги того часу "Руно орошенное" чернігівського видання), що дозволяло визначити місце походження літопису. На відміну від двох відомих списків 1692 р. і 1750 р. цей - був найповніший (і давніший, ніж список Білозерського). Лазаревський вже використовував його 1882 р. у нарисі про Міклашевських, проте лише 1890 р. видав у "Киевской старине" під назвою "Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) и Коломацкие челобитные". Цей список, що був детально доведений до 1725 р., в той час, як два попередні закінчувалися відповідно 1692 р. та 1703 р., становив цінне джерело, що мало цілком самостійне значення. Під час друкування Чернігівського літопису, в документах Г. Полетики, що придбав і передав Лазаревському В. В. Тарновський, історик знайшов Коломацькі чолобитні української старшини (від 1 жовтня 1723 р.) і, скориставшись можливістю, опублікував їх разом.

1890 р. історик також видав "Мотыжинский архив", який, за його словами-був продовженням надрукованих документів "Сулимовского архива". Ці матеріали публікувалися за ініціативою О. В. Савицького (до нього потрапили внаслідок одруження з М. Кандибою, небогою вдови О. О. Сулими, яка успадкувала від неї маєтки, в одному з них у м. Мотижині, неподалік від Києва, і зберігалися папери, що отримали назву Мотижинського архіву). Лазаревський розбив документи на два розділи: перший складався з тих, що стосувалися, на його думку, суто родини Сулим - вони охоплювали період 1681-1800 рр.: другий містив акти, пов'язані з Переяславським полком за 1653-1772 рр. (серед них - універсали гетьманів Самойловича, Мазепи, Скоропадського, Апостола, Розумовського та ін. документи). Історик у передмові звернув увагу на справи проти відомих авантюристів часів Руїни - ніжинського протопопа С. Адамовича (спр. 1677 р.) та переяславського полковника Д. Райчі (спр. 1683 р.). Обидва неодноразово брали участь у змовах проти гетьманів, зраджували їх, але якщо Адамович зрештою був усунутий Самойловичем з України, то Райча виявився настільки спритним, що ще взяв згодом участь в усуненні самого Самойловича. Вибір Лазаревським цих документів до публікації свідчить про його інтерес до політичних подій тих часів. З джерел, що не походили з Мотижинського архіву, цього разу історик використав лише матеріали Генерального слідства щодо сіл, які належали Сулимам.

1891 р. вчений вмістив у "Киевскую старину" дві історичні праці - "Полтавщина в XVII в." та "Из истории сел и селян Левобережной Малороссии", що були побудовані на матеріалах його архівних розшуків, як давніх, ще на Полтавщині, так і в Києві. У першій він використовував протоколи полтавського полкового суду XVII ст. з власного зібрання, у другій - виписки з Рум'янцевського опису архіву Полтавської Казенної палати (яким, як підкреслював історик, користувався з двадцять років тому, тоді, коли опис був цілим, тобто до пожежі в архіві 1878 р.), а також рукописи міських бориспільських книг XVII ст. з колекції барона С. П. Шодуара за посередництвом М. І. Петрова. Останній за своєю посадою і раніше допомагав Лазаревському. Так, 30 квітня 1888 р. вчений звертався до нього з проханням дозволити на деякий час взяти для роботи з музею (Київської Духовної Академії) рукопис з кріпосними актами лаври.²⁵

1892 р. Лазаревський видав “Опись Конотопской сотни 1711 года”, яку він відшукав у бібліотеці Київської Археографічної комісії. Причиною цікавості до цього опису стали генеалогічні розшуки історика, який шукав серед козаків сотні свою найдавнішу рідню. У бібліотеці йому зустрілося кілька справ з архіву Малоросійської колегії, що колись зберігалися в Чернігові, як він припускав, вони могли потрапити туди через колишнього голову комісії М. И. Судієнка. (Дослідження історії свого роду, що здійснив вчений в ці роки, було вміщене в праці 1893 р. “Pro dogtio sua”, написаній для нащадків Лазаревських, по-штовхом для її створення, мабуть, стала передчасна смерть на початку 1890-х років останнього з його братів).

1892 р. Лазаревський опублікував таке джерело, як “Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729-1730 года”. Набраний в Чернігові текст мав численні друкарські помилки, що викликало нарікання істориків. Незважаючи на це, друкування пам’ятки, безумовно, принесло свою користь. Декілька додатків, які тут опублікував Лазаревський, переконливо свідчили, що для старшини це було не просто слідство, а легітимне підтвердження її прав на земельні володіння.

Джерельні публікації, як і невеликі історичні нариси, які історик вміщував у “Киевской старине”, не відволікали його від головної праці “Описания Старой Малороссии”, над якою він продовжував працювати. Ще 3 лютого 1889 р. Лазаревський у листі до брата Федора повідомляв про свої плани: “На днях окончил вторую часть Стародубского полка... приступаю к описанию Нежинского... а там доеду, если жив буду, и до Гадяцкого полка. В Рубановском архиве могут быть бумаги интересные и не для одного Гадяцкого полка”. Другий том “Описания...” Ніжинського полку був виданий у Києві наприкінці 1893 р. (його друкування розтягнулося з травня 1889 р.). Головні джерела здебільшого були ті ж самі, що й до опису Стуродубського полку - архіву Генеральної канцелярії та Малоросійської Колегії, відповідні частини Генерального слідства про маєтності 1729-1730 рр. та Рум’янцевського опису, ревізька книга Ніжинського полку 1736 р., опис Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв і поземельні акти чернігівських монастирів з архіву Чернігівської Казенної палати. Монастирські акти були використані також з архіву Київської Археографічної комісії та бібліотеки Київського університету. Багато матеріалів до праці Лазаревський включив з фамільних або просто приватних зібрань - папери Холодовичів, Кандиб (переважно збереглися акти генерального судді А. Кандиби), Б. П. Антоновича (якому також належали й залишки архіву Дияковських). Активно сприяв роботі над “Ніжинським полком” Г. О. Милорадович, про що свідчить не лише згадка в передмові, а й листування Лазаревського з ним.²⁶ До того ж, оскільки Милорадович мав пряме відношення до архіву Чернігівського дворянського депутатського зібрання, то, мабуть, саме він надавав з нього потрібні історичні дані (справи про роди Божичів, Валушевських, Григоровичів, Левицьких, Селецьких і Небаб). Так само допомагав й П. Я. Дорошенко, окрім надання документів власного архіву, він спеціально цікавився у власників приватних архівів, що жили на Ніжинщині, документами, що проливали світло на історію краю, і робив з давніх актів копії, які передавав Лазаревському (саме таке походження було у документів з Нарбутівки, Годуновки та Сварківки). У Сварківці знаходився сімейний архів Марковичів, робити копії з якого Дорошенкові, очевидно, дозволив І. М. Маркович, згаданий серед тих, хто надавав у користування свій архів. Окремі документи повідомили О. О. Федотов-Чеховський, Ф. Д. Грембецький та О. І. Левицький. Г. В. Єсипов та С. Д. Ніс повідомили

матеріали відповідно з архівів Міністерства іноземних справ та Новгород-Сіверського дворянського депутатського зібрання. Лазаревський використав також рукопис сімейного архіву Забіл, що належав Ф. Г. Лебединцеву (помер 1888 р.), цехові книги з 1663 р. глухівської ремісничої управи та широкі можливості своєї колекції (були залучені різні документи - Борзненські міські книги 1664-1691 рр., чернецькі списки монастирів другої половини XVIII ст., акти Ніжинського Благовіщенського монастиря, різні акти, видані гетьманами і старшиною, і т. п.). Таким чином Лазаревський, витративши чотири з половиною роки, акумулював у другому томі “Описания...” усю інформацію, якою він володів щодо Ніжинського полку.

У середині 1890-х років увагу Лазаревського привернули дослідники-аматори української історії, які були першими з тих, хто звернувся до її висвітлення, щоправда, інтерес цей більше диктувався матеріалом, який до нього потрапив. Так, коли в колекцію надійшли папери В. Я. Ломиковського, в тому числі й “Словарь малорусской старины”, написаний ним 1808 р., Лазаревський вирішив опублікувати даний рукопис, що він і зробив 1894 р. У передмові історик досить скептично поставився до історичної вартості праці Ломиковського й написав: *можно думать, что собиратель имел ввиду писать малороссийскую историю. Ломиковский был одним из тех любителей малорусской старины к числу которых принадлежали Г. А. Полетика, Я. М. Маркович, А. И. Мартос, Н. Ф. Берлинский, Д. Н. Бантыш-Каменский, А. М. Маркович, Н. А. Маркевич... Все эти лица оставили после себя литературные труды, указывающие, что у всех у них было достаточно любви к делу, но мало подготовки*.²⁷ Скориставшись архівом В. Я. Ломиковського, Лазаревський також видав “Частную переписку Н. Р. Мартоса 1817-1830”, відзначаючи листи до Мартоса таких його друзів, як скульптор І. П. Мартос, колишній міністр Трошинський та поет Капніст, він вважав, що це листування повертає до себе увагу тим, що змальовує людські турботи 20-х років. Можливістю працювати з відповідним матеріалом диктувалася і серія нарисів 1890-х років про Полетик, Марковичів та Мартоса (“Прежние изыскатели малорусской истории”). Зокрема, досліджуючи архів Полетик (який на початку 1890-х років передав для опрацювання історик В. В. Тарновський), Лазаревський отримав можливість вивчити приватне листування Г. О. Полетики, саме він першим і висунув версію, що той був автором “Історії русів”.²⁸ Так само до нього потрапив матеріал про Марковича, що видно з листа до Г. Милорадовича за січень 1894 р.: *“...получил я от зятя П. А. Марковича богатые материалы для биографии Ал. М. Маркевича и усердно начал такую писать”*.²⁹

У 1890-х роках Лазаревський продовжував активно публікувати джерела до історії Лівобережної України. Окрім вже згадуваних, в 1890 р. він видав “Акты по истории землевладения в Малороссии (1630-1690)”, на основі матеріалів Генерального слідства про маєтності по Чернігівському полку - рукопису з бібліотеки Колегії П. Галагана у Києві. Отримавши від Марковичів оригінал щоденника генерального підскарбія Я. Марковича, історик з 1893 р. став публікувати його в “Киевской старине”. Щоденник, разом з тією частиною, яку вів Павло Полуботок у 1717 - на початку 1723 рр., охоплював півстоліття (останній запис зроблено 13 грудня 1767 р.) і містив близько 2000 аркушів в 11 зошитах. Вважаючи невдалим видання 1859 р., яке було скорочене і мало не виправдані виправлення мови, Лазаревський розраховував здійснити його повну публікацію. Проте він встиг видрукувати лише перші три зошити, пізніше випуск праці призупинився. Подібне джерело зі своєї

колекції Лазаревський опублікував 1897 р. - "Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-1723 г." - діаріуш, який, як він зазначав, придбав ще в Чернігові і користувався ним при написанні монографії про Полуботка ("Русский архив" 1880, кн. 1). З огляду на обсяг фоліанту в кілька сот сторінок, він не мав можливості видати його повністю. Після публікації історик передав рукопис в бібліотеку Київського університету. У цей самий час він готував до друку фамільні папери Милорадовичів, до чого його спонукав Г. О. Милорадович, який передав історичу для опрацювання документи Милорадовичів і Полуботків. Проте їх виявилось так багато, що постала проблема вибору, оскільки Милорадович, що фінансував цю справу, міг дозволити собі лише обмежені витрати. Збірник мав виходити під назвою Любецького архіву в "Киевской старине". З приводу добору документів, які повинні були стати "сборником интересным и нужным для историков", Лазаревський писав Милорадовичу не один раз, пропонуючи "наполнить любецкий архив сведениями об умственном и нравственном уровне малороссийского общества конца XVII - начала XIX вв".³⁰ У 1898 р., коли друкування Любецького архіву було припинено, родинні папери, очевидно, повернулися до Милорадовича, який цінував їх, оскільки й сам займався історією. (З листа Лазаревського відомо, що він збирався відправити документи до Милорадовича в Чернігів у жовтні 1898 р.,³¹ очевидно, так і зробив, тому що в зібранні цих документів немає).

1896 р. Лазаревський, звернувшись до теми історії Лубенщини, підготував роботу, що за своєю будовою наближалася до "Описания Старой Малороссии". Поштовхом інтересу до минулого Лубенщини стала, очевидно, осадча діяльність на цій території князів Вишневецьких. Працюючи в Київському Центральному архіві давніх актів та Церковному архіві музею Київської духовної академії, він зібрав матеріал до праці "Лубенщина і князя Вишневецькіє (1590-1648)", яка в певному розумінні співвідноситься з початком "Описания..." полків - це ті ж самі "материалы для истории заселения, землевладения, управления", щоправда, обмежені дохмельницькою епохою і пов'язані, з огляду на специфічні обставини розвитку Лубенщини в цей час, з діяльністю князів Вишневецьких. (На архівні акти, що стосувалися Вишневецьких, вказав Лазаревському В. Б. Антонович, який, можливо, й привернув до них його увагу). У тому ж 1896 р. в "Чтениях в историческом обществе Нестора летописца", кн. II, вийшло продовження - "Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв.". У передмові прямо зазначалося, що початком цієї роботи є "Лубенщина и князя Вишневецькіє" (К. ст. 1896, кн. 1-3.), але це продовження вже становило опис суто Лубенського полку, тому не зовсім зрозуміло, чому Лазаревський вирішив відокремити дану працю від серії "Описание Старой Малороссии". Недруковані джерела тут мають здебільшого знайоме походження - справи архівів Гетьманської канцелярії; відомості з полтавської частини Рум'янцевського опису; з Полтавської Казенної палати, де історик працював в 1870-1872 рр. (до пожежі); судові справи Лубенської полкової канцелярії; житомирські гродські книги з Київського Центрального архіву давніх актів. Були також використані книга копій універсалів бібліотеки Михайлівського монастиря та власна колекція (ревізська книга Лубенського полку 1740 р., щоденник Як. Марковича, зрештою, близько десяти рукописних збірників, в яких знаходилися документи, що стосувалися Лубенщини).

У тому ж номері "Чтений..." вийшла підготовлена Лазаревським джерельна збірка, що стала результатом його розшуків у Київському Центральному архіві

-“Материалы дпр истории общественного и частного быта в Малороссии XVIII века”. Документа, які за кілька років до цього були передані з Київського Губернського Правління до архіву, знаходилися в жахливому стані. За словами історика, “значительная часть их находилась уже в полуистлевшем состоянии и некоторых связок читать уже нельзя было, так как листы не отделяются один от другого, другие связки сохранились лучше, их можно прочесть раз, много два, а затем куски листов начинают отпадать”. Це були залишки справ, переданих з Генеральної канцелярії, Генерального суду і Малоросійської Колегії в Київське Намісницьке Правління при його відкритті 1781 р. Передані з Глухова справи стосувалися тих місцевостей, які увійшли до намісництва. У Києві, вважав Лазаревський, документи й були загублені: “Более ста лет лежали... по видимому в сырых хранилищах, а теперь, хотя и перенесены в помещение сухое, но сделано это было тогда, когда сырость превратила бумаги в тлен... И сколько ценного материала погибло здесь”. Історик звертав увагу на те, що з публікацією деяких справ треба поспішати, “чтобы сохранить их от окончательного превращения в груды истлевшей бумаги”. Сам він з цих матеріалів обрав для видання судові справи Томар і Лукашевичів (1749-1752, 1752-1756 рр.) та пояснення, адресоване гетьману Розумовському від лубенського полковника І. Кулябки з приводу скарги на нього військового товариша І. Марковича (1760 р.). З джерельних збірок варто відзначити ще одну - останню з виданих Лазаревським - “Малороссийские переписные книги 1666 г.” (К, 1900). У переписі 1666 р., що став наслідком укладеного гетьманом Брюховецьким у Москві договору, були переписані лише посполиті, оскільки ця акція мала передувати фіскальним заходам московського уряду. Вперше перепис 1666 р. друкувався у скороченому варіанті М. Костомаровим. Лазаревський зазначав, що це були Переяславський (весь) та частково Ніжинський, Чернігівський і Лубенський полки. На його думку, оригінал перепису, початково змотаний у стовпці, пізніше розклеїли і зшили у книжки, переплутавши послідовність текстів, внаслідок чого й була порушена цілісність опису. Використавши книжки-оригінали, які йому надав начальник московського архіву Міністерства юстиції Д. Я. Самоквасов, Лазаревський опублікував без скорочень книги Прилуцького (всього), Миргородського і Полтавського (більші їх частини) та Лубенського (ту частину, якої не вистачало у Костомарова) полків.

У 1901 р. у додатках “Киевской старины” Лазаревський публікує третій том “Описания Старой Малороссии” - Прилуцький полк. У праці, як і в попередніх томах, вчений використав справи арх. Гетьманської канцелярії та Рум'янцевський опис, а також нові матеріали - Київ. Центр, арх. давніх актів, фамільного арх. Г. П. Галагана, акти, зібрані С. Д. Носом та території колишнього Прилуцького полку. Історик схвально відгукувався про звичку Носа при відвідуванні різних панів і панків копіювати у них старовинні “шпаргали” та переконувати їх подбати про зберігання паперів. Незадовго до смерті цього етнографа (1901 р.) кілька десятків його зошитів потрапили до Лазаревського. З колекції вченого у цьому томі були використані ревізські книги Прилуцького полку за 1740 та 1753 рр., книги розпоряджень та наказів наказного полковника П. Носенка за 1728 р. і ряд збірників документів.

Наступним томом “Описания...” мав стати Полтавський полк, який історик вже не встиг завершити. Частина цієї роботи було опубліковано у 1903 р. у “Киевской старине” як незакінчений рукопис Лазаревського “Исторический очерк местности, составлявший Полтавский полк”. Редакція відзначала бажання історика, створивши ряд капітальних праць з історії Малоросії,

“сделать свод тому безмерно-громадному фактическому материалу, какой им был собран в течение всей жизни путем неустанного кропотливого изучения неизданных документов”. Початий опис так і не дійшов до опису історії самого полку, Хоч у передмові згадувалося, що матеріалу для четвертого тому Лазаревський зібрав більше ніж досить. Дійсно, в колекції були зібрані акти Полтавського полкового суду 1673-1740 та 1747-1757 рр., Полтавські компути 1718 та 1721 рр., ревізья книга Полтавського полку 1732 р., міська книга Полтави 1691-1727 рр., акти Полтавського полкового суду 1757-1772 рр., книга записів справ Полтавського гродського суду 1779 р., книги записів вироків Полтавського земського суду 1773 та 1780 рр., матеріали з історії Полтавського полку XVIII - початку XIX ст., зрештою багато інших документів з офіційних установ Гетьманщини та фамільних збірників старшини, що стосувалися Полтавського полку.

У різні роки Лазаревський працював і над історією інших полків, про що свідчить матеріал, який спеціально відбирався ним у відповідні тематичні збірники, та його чернетки, які були потрібні для відтворення минулого Гадяцького, Лубенського, Переяславського, Миргородського та Київського полків.³² (Власне, Лубенський полк, як вже зазначалося, фактично був опублікований в “Исторических очерках Полтавской Лубенщины...”). Оскільки з епістолярної спадщини Лазаревського відомо і про його працю над описом Чернігівського полку, виходить, тією чи іншою мірою він займався усіма десятима полками, що повинні були скласти “Описание Старой Малороссии”. Знаходження в колекції багатьох офіційних документів полкових та міських установ з території усіх полків Гетьманщини, також опосередньо свідчить про намір історика завершити “Описание...” повністю, на що йому, проте, не вистачило життя.

За словами М. Грушевського, Лазаревський бокував від національного українського руху. І з цією оцінкою цілком можна погодитися. Історик був людиною обережною і уникав будь-яких публічних кроків, які можна було б розцінити як нелояльні щодо існуючого у Російській імперії ладу. Розглядаючи в історичних роботах часи Гетьманщини, він не акцентував увагу на проблемах державності України та боротьби за її незалежність, яка закінчилася так трагічно. Справедливо докоряли історика і за однобічне ставлення до української старшини, яку він звинувачував в експлуатації посполитих, забуваючи, як часто вона гинула або втрачала все, що мала, захищаючи інтереси України. Але, незважаючи на, здавалося б, сприятливі обставини, його твори за радянських часів фактично не перевидавалися, перетворившись на рідкісні бібліографічні раритети. Причини, звичайно, полягають у самих творах. Головною метою Лазаревського було зберегти у своїх роботах максимум історичної інформації, у широкому розумінні врятувати від забуття минуле України, окремішність якої від Росії він цілком усвідомлював, хоч і називав її Малоросією. У СРСР, де панувала концепція про злиття усіх народів у єдиний радянський народ, подібні твори виявилися небажаними. Праця над джерелами до історії Гетьманщини урівноважувала і навіть переважала історичні дослідження Лазаревського. Стосовно Лівобережної України історик, власне, виконував, наскільки міг, ту роботу, якою на Правобережжі займалася Київська Археографічна комісія - вишукував документи, звертав на них увагу науковців, вживав заходи щодо їх збереження, готував до друку та публікував велику кількість джерел, причому робив це здебільшого як приватна людина, спираючись на допомогу меценатів (навіть публікації у київських історичних журналах “Киевская старина” та “Чтения в историческом обществе Нестора

летописця” вимагали залучення коштів зі сторони. оскільки редакції могли дозволити собі тільки обмежені видатки на друкування), лише зрідка він міг використати фінансові можливості офіційних видаць. Зрештою, зібрана Лазаревським унікальна колекція нараховує десятки тисяч документів, що часто становлять собою єдино можливі джерела XVII-XVIII ст. до історії Гетьманщини.

Загалом джерелознавча та історична діяльність Лазаревського привернула увагу багатьох українських дослідників до ретельнішого вивчення історії Лівобережжя, що мало позитивний вплив для розвитку національної історичної школи.

Джерела та література:

- 1 Лазаревский А. К истории статутных судов в Левобережной Малороссии // Киевская старина. - 1901. - Кн. 7.
- 2 Лазаревский А. Указатель источников для изучения Малороссийского края. - СПб. - 1858. - С. 1.
- 3 Листування родини Лазаревських // Український археографічний збірник (далі - УАЗ). - К., 1927. - Т. 2. - С. 177, 183, 190, 200.
- 4 Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІР Нац. б-ка Укр.). - Ф. 1. - Од. зб. 13(I) 53762, 13(II)53763, 13(III) 53764-53968.
- 5 Листування... // УАЗ. - Т. 2. - С. 191.
- 6 Лазаревский А. Отрывки из черниговских воспоминаний (1861-1865) // По поводу сорокалетия освобождения крестьян. - К., 1901. - С. 6.
- 7 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Стародубский полк. - К., 1888. - Т. 1. - С. III-IV.
- 8 Там само. - С. IV-V.
- 9 Шевелів В. 3 життя Чернігівської громади в 1861-1863 рр. // Україна. - К., 1927. - Кн. 6.
- 10 Василенко М. Олександр Матвійович Лазаревський // Україна. - К., 1927. - Кн. 4. - С. 40.
- 11 Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи. - Чернигов. 1867. - Вып. 2. - С. 390.
- 12 Листування... // УАЗ. - Т. 2. - С. 109.
- 13 Федоренко П. Олександр Матвійович Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини. // УАЗ. т. 2. - С. 28.
- 14 Василенко М. О. М. Лазаревський // Україна. - К., 1927. - Кн. 4. - С. 41.
- 15 ІР Нац. б-ка Укр. - Ф. 1.: Од. зб. 68443.
- 16 Листування... // УАЗ. - Т. 2. - С. 285-288.
- 17 Василенко М. О. М. Лазаревський // Україна. - К., 1927. - Кн. 4. - С. 46.
- 18 ІР Нац. б-ка Укр. - Ф. 1. - Од. зб. 68468. - С. 24.
- 19 Преосв. Филарет Гумилевский. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - 1874. - Т. 7. - С. 415.
- 20 Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. - К., 1927. - Кн. 4. - С. 98-104.
- 21 Киевская старина - 1882. - Кн. 1, 3, 8; 1884. - Кн. Л: 1885. - Кн. 5; 1886. - Кн. 1, 7; 1887. - Кн. 6-7, 8; 1888. - Кн. 11.
- 22 Листування... // УАЗ. - Т. 2. - С. 318.
- 23 Листування... // УАЗ. - Т. 2. - С. 313.
- 24 ІР Нац. б-ка Укр. - Ф. 1. - Од. зб. 68468. - Арк. 4.
- 25 Листування... // УАЗ. - Т. 2. - С. 323.
- 26 Листування... // УАЗ. - Т. 2. - С. 329-330.
- 27 Словарь малорусской старины. Составитель В. Я. Ломиковский. Редакция и примечания А. Лазаревского. - К., 1894. - С. П.
- 28 Василенко М. О. М. Лазаревський // Україна. - К., 1927. - Кн. 4. - С. 79.
- 29 Листування... // УАЗ. - Т. 2. - Л. 155.
- 30 Листування... // УАЗ. - Т. 2. - С. 349-350.
- 31 Листування... // УАЗ. Т. 2. - С. 363.
- 32 ІР Нац. б-ка Укр. - Ф. 1. - Од. зб. 54/2/58050, 58122, 55.58152, 55.58153, 62/9/59194, 62/10/59294.